

Памяць пра легенды

Пагоркі Грунвальда

Значэнне перамогі пад Грунвальдам ільга акрэсліць так: пасля яе на працягу пяці стагоддзяў, да 1914 года, на землі Беларусі і Літвы не ступаў узброены немец. Чаму ў першую чаргу важна пазначыць гэты аспект Грунвальда? Таму што да 15 ліпеня 1410 года паходы крыжакоў на Вялікае княства Літоўскае, а канкрэтна, на Літву і Беларусь здараліся да васьмі разоў на год. Тыя паходы былі не толькі дзеля нажывы; стратэгія нямецкай палітыкі мела мэтай поўную асіміляцыю народаў на захопленых тэрыторыях. Такі лёс спасцігнуў славянскія плямёны бодрычаў і люцічаў; у 1157 годзе імператар Фрыдрых Барбароса перайшоў Одру; не мінула і сто гадоў, як на землях шпавянаў быў заснаваны Берлін, што стаў сталіцай Брандэнбургскага маркграфства і асяродкам нямецкай каланізацыі зямель паміж Вартай і Одрай. Славянскае насе льніцтва пры спробе супраціўле ння знішчалася ці яго перасялялі; астатняя частка насільна анямечвалася. Так было і з літоўскім племенем прусаў, ад якога, як адзначалася раней, немцы не пакінулі нічога, апроч імя, ды і тое замацавалася за немцамі,— ваяўнічае, грознае племя знікла, растварылася сярод нямецкіх каланістаў. Гэткая доля чакала таксама беларусаў і літоўцаў. Межы зямельных прэ- тэнзій Тэўтонскага ордэна ўвесь час пашыраліся.

Тэўтонскі ордэн узнік са злучэння двух ордэнаў: Мечаносцаў і Ордэна рыцараў чорнага крыжа дзевы Марыі.

Яны аб'ядналіся ў 1237 годзе па патрабаванні папы рымскага Грыгорыя IX. Тэўтонскі ордэн пасля заняпаду Ерусалімскага каралеўства і вяртання ў Еўропу з 1211 па 1225 год дзейнічаў у Венгрыі, але быў выгнаны адтуль і аказаўся без месца. У гэты цяжкі час яму пашанцавала — у 1226 годзе Ордэн атрымаў запра шэнне ад мазавецкага князя Конрада асесці на 26 год на Хе лмінскай зямлі (Польшча) для супакойвання і хрысціянізацыі прусаў, каб за гэты час прыдбаць сабе землі ў Прусіі. Захапіўшы прускія землі, Ордэн мэ- танакіравана адваяваў у Конрада важныя для сябе польскія тэрыторыі (Памор'е) і нацэліў ваенны ўдар супраць Вялікага княства Літоўскага. Неабходна адзначыць, што ў тым жа 1226 годзе магістр Ордэна заручыўся прывілеем імператара Фрыдрыха II, які ўсе тэрытарыял ьныя заваёвы ў землях прусаў «перадаваў» ва ўласнасць крыжакоў. Праз два гады Конрад быў прымушаны аддаць Ордэну Хелмінскую

зямлю ў «вечнае ўладанне».

Беларусь і Літва яшчэ пры Міндоўгу зазналі націск Ордэна. Неабходнасць супрацьстаяння яму прывяла ў 1325 годзе Вялікае княства да саюзу з Польшчай. Саюз змацаваўся шлюбам польскага караля Казіміра III з дачкой Гедыміна Алдонай.

З зямель Вялікага княства для крыжакоў найбольш важкім было атрымаць Жмудзь, якая аддзяляла лівонцаў ад ордэнскай Прусіі. У выпадку аб'яднання крыжакі ўзялі б у свае рукі ўсё Балтыйскае прыбярэжжа; для літоўцаў і беларусаў такое згуртаванне стварала смяротную пагрозу і, акрамя таго, моцна ўшчэплівала іхнія эканамічныя інтарэсы, адбіраючы выйсце да мора. Фармальна паходы крыжакоў на Літву і Беларусь акрэсліваліся як місіянерскія — супраць язычнікаў і рускіх «недаверкаў». Вялікія князі літоўскія вымушана заключалі з Ордэнам дамовы, якія абяцалі яму Жмудзь ці нават перадавалі яе пад ордэнскую ўладу.

Захопніцкія намеры тэўтонцаў, аднак, не абмяжоўваліся Жмуддзю. У 1392 годзе Ордэн і венгерскі кароль Сігізмунд Люксембургскі пагадзіліся аб сумесным вядзенні вайны супраць Польшчы і Вялікага княства, у выніку чаго меркавалася падзяліць тэрыторыю праціўніка наступным чынам: Ордэн атрымоўваў Жмудзь, Белую і Літоўскую Русь, Палессе, Падляшша, Мазавецкае княства, пскоўскія і наўгародскія землі, Вялікапольшчу; Сігізмунд меўся забраць паўднёвую Польшчу і Чырвоную Русь (гэта значыць усю Валынь і Падолле).

Пры такім суседстве гаспадарскае развіццё Вялікага княства і Польшчы не магло ісці нармальна. Зруйнаванне Ордэна стала неадкладнай задачай, жыццёва неабходнай патрэбай літоўцаў, беларусаў і палякаў. Гэтую задачу і вырашыла Вялікая вайна 1409-1411 гадоў. Стратэгічнае рашэнне аб вайне было прынята польскім каралём Уладзіславам-Ягайлам і вялікім князем літоўскім Вітаўтам на тайнай нарадзе ў Наваградку ў снежні 1408 года. Першым учынкам вайны з'явілася паўстанне Жмудзі, якая тады знаходзілася пад уладай Ордэна. Па загаду Вітаўта жмудскія атрады напалі на рыцарскія замкі і высеклі крыжакоў. Паслы Ордэна, як зазналі, не адкланяліся да Ягайлы высвятліць яго адносіны да таго, што «Аляксандр-Вітаўт, вялікі князь літоўскі, адняў у іх зямлю самагітаў (Жмудзь), нягледзячы на тое, што адкрытай граматай запісаў яе ў вечны дарунак магістру і Ордэну і выракся ад усякага права дамагацца яе, а начальнікаў яго і Ордэна перабіў ці захапіў з ганьбай і абразай. І хоць магістр і Ордэн адпраўлялі многа пасольстваў да Аляксандра-Вітаўта і шматразовымі просьбамі і патрабаваннямі дамагаліся вяртання захопленай зямлі і звароту палонных, аднак іхнія намаганні ніяк не паўплывалі, бо Аляксандр, князь літоўскі, пасмяяўся над імі».

Польскія паслы ў Марыенбурзе (сталіца Ордэна) у адказ на пагрозу магістра сабраць войска і напасці на Вялікае княства, адказалі: «Пакінь, магістр, палохаць нас, што пойдзеш вайной на Літву, бо, калі ты вырашыш гэтае зрабіць, дык не сумнявайся, што як толькі ты нападзеш на Літву, наш кароль уварвецца ў Прусію». Тады немцы, не марудзячы, распачалі ваенныя дзеянні

супраць палякаў і захапілі Добжынскую зямлю. Баі цягнуліся нядоўга і закончыліся замірэннем Польшчы з Ордэнам да Купалля 1410 года. Але перамір'я з Вялікім княствам Літоўскім магістр не заключыў, а гэта давала яму магчымасць працягваць ваенны націск супраць Літвы і Беларусі. Арбітрам у спрэчцы Польшчы і Ордэна ўзяўся выступіць чэшскі кароль Вацлаў; рашэнне сваё ён меўся абвясціць у Празе 9 лютага 1410 года. Паколькі ні Ягайла, ні Вітаўт не сумняваліся, што Вацлаў выпрацуе яго на карысць Ордэна, дык аднаўленне вайны наступным летам было непазбежным.

У снежні 1409 года Вітаўт і Ягайла сустрэліся ў Брэсце, дзе абмеркавалі дэталёвы план летняга паходу на крыжакоў. На брэсцкую нараду быў запрошаны хан Джэлаладдзін, сын Тахтамыша, якому падпарадкавалася прынятае Вялікім княствам не малое залатаардынскае войска. З ханам заключылі дамоўленасць, што ён выводзіць на вайну пэўную колькасць войска — конніцы, а за гэта пасля вайны Вітаўт дапаможа яму вярнуць бацькоўскі пасад у Залатой Ардзе.

Забягаючы наперад, скажам: свае абавязацельствы Вітаўт выканаў. У 1411 годзе, пасля паспяховага паходу на Арду, ён пасадзіў Джэлаладдзіна на ардынскі трон, што Вялікаму княству было карысна, бо гэта засцерагала яго паўднёвыя межы ад татарскіх набегу і давала саюзніка ў палітыцы ўціску Маскоўскай Русі.

На брэсцкай нарадзе Вітаўт і Ягайла абмеркавалі таксама колькасць і месца збору войска Польшчы і Вялікага княства, стратэгію ўдару, набор наёмнікаў, дыпламатычную тактыку прыцягнення магчымых саюзнікаў і нейтралізацыі мажлівых наёмнікаў Ордэна.

Адпаведна плану ў апошнія дні мая 1410 года ў Гродна пачалі сцягвацца палкі з беларускіх і літоўскіх зямель і княстваў. Адсюль рушылі яны да вытокаў ракі Нараў, дзе быў прызначаны збор усіх сіл Вялікага княства. Затым войскі Вітаўта зрабілі пераход цераз мазавецкія землі, выйшлі да Чэрве ньска на Вісле і там сустрэліся з польскімі харугвамі. Гэта было напачатку ліпеня, а праз два тыдні здарылася Грунвальдская бітва, якая стала кульмінацыяй усёй вайны 1409-1411 гадоў і вызначыла яе зыход.

У шэрагу буйных бітваў Грунвальдская вылучаецца як колькасцю войскаў, што прынялі ў ёй удзел, так і незвычайнымі вынікамі. Ордэн, які яшчэ раніцай 15 ліпеня 1410 года быў адным з магутных гаспадарстваў Еўропы, увечары стаў амаль што нічым і яму пагражала знікненне з палітычнай карты. Хоць пазней тэўтонцам удалося паўстаць і падужэць, паражэнне іх у Грунвальдскай бітве змяніла палітычны і ваенны клімат у Еўропе і вывела Польшчу і Вялікае княства Літоўскае ў лік дзейсных краін, з якімі мусілі лічыцца.

Таму няцяжка зразумець глыбокую цікавасць да гэтай бітвы з боку многіх пакаленняў гісторыкаў Польшчы, Літвы, Беларусі, Германіі, Чэхіі, Расіі. Сярод іх — Я. Длугаш, М. Стрыйкоўскі, А. Каяловіч, Т. Нарбут, І. Лелевель, А. Лявіцкі, Ю. Крашэўскі, А. Шайноха, А. Прохазка, А. Барбашоў, М. Каяловіч, Я. Гейсман, Г. Зуціс, Г. Дэльбрук, М. Разін, А. Строкаў, У. Пашута, М. Лапін, А. Цірчынскі і інш.

Найбольш глыбока шэраг звязаных з Грунвальдам праблем даследаваў сучасны польскі гісторык С. Кучынскі, які абагульніў свае вынікі ў фундаментальнай працы «Вялікая вайна з Ордэнам крыжакоў у 1409-1411 гадах».

На пагорках Грунвальда змагаліся харугвы з усіх беларускіх зямель і княстваў, ваяры ўсіх гарадоў удзельнічалі ў той жорсткай сечы і, бясспрэчна, вельмі цікава прасачыць па прамых і ўскосных сведчаннях, якім жа быў гэты ўдзел.

Польскае войска прыйшло на бітву ў складзе 50 харугваў — з іх 7 выставілі падначаленыя Польшчы ўкраінскія землі. Длугаш пералічвае наступныя ўкраінскія палкі: Львоўскі, Холмскі, Галіцкі, Перамышльскі і тры Падольскія; у двух харугвах меліся наёмныя рыцары з чэхаў, мараваў, сілезцаў. Такім чынам, польскіх харугваў выступіла сорок адна. Вялікае княства Літоўскае вывела на поле 40 харугваў: 30 з іх мелі на сцягах «Пагоню» — герб Вялікага княства; 10 — герб «Калоны» — белыя слупы на чырвоным фоне. Апроч іх з Вітаўтам прыбыла конніца хана Джэлаладзіна. Длугаш у сваёй «Гісторыі Польшчы» акрэслівае колькасць татараў, якія ўдзельнічалі ў Грунвальдскай бітве, у 300 чалавек. Лічба, безумоўна, у шмат разоў заніжана. Паводле паданняў беларуска-літоўскіх татараў, іх прыйшло ў Вялікае княства Літоўскае 40 тысяч. Таму думкі даследчыкаў былі вельмі супярэчлівыя. Адны лічылі, што ў паходзе 1410 года прыняў удзел каля 30 тысяч татар, другія сцвярджаюць, што Джэлаладзін выставіў для бітвы 10-15 тысяч вершнікаў, некаторыя абмяжоўваюць колькасць татарскай дапамогі Вітаўту 1-2 тысячамі. Не маючы дакладных звестак, цяжка пагадзіцца з любой думкай, але ўскосныя сведчання дазваляюць канстатаваць, што Джэлаладзін далучыў да войска Вялікага княства не менш 5 тысяч вершнікаў. Такі вывад напрашваецца на падставе таго, што ардынцы, якія прыйшлі ў Вялікае княства з Тахтамышам, былі раз-мешчаны ў шматлікіх беларускіх і літоўскіх паветах; і далей — аднаўленне на бацькоўскім троне станавілася для Джэлаладзіна рэальным толькі пры наяўнасці ў яго самога дастатковай ваеннай сілы.

Апроч таго, у ордэнскіх хроніках занатавана, што вялікі магістр Ульрык фон Юнгінген загінуў у бітве ад рукі татарскага хана Багардзіна; смерць магістра ад тапара язычніка стала яшчэ адным папрокам супраць Ягайлы і Вітаўта. Мабыць, каб адвесці такі дакор, Ян Длугаш адзначыў у памянёнай працы, што вялікага магістра пакончыў «просты драб», гэта значыць шарэнгавы воін нешляхетнага паходжання. На вядомай карціне Яна Мацейкі «Грунвальдская бітва» момант пагібелі Юнгінгена паказаны сімвалічна: чалавек, які наносіць магістру смяротны ўдар, апрануты ў чырвонае адзенне афіцыйнага ката. Яго зброя — таксама традыцыйная прылада смяротнай кары, гэта значыць воін выступае безаблічным выканаўцам прысуда гісторыі.

З 40 харугваў Вялікага княства Длугаш пайменна называе віленскую, трокскую, гродзенскую, ковенскую, лідскую, полацкую, віцебскую, наваградскую, валкавыскую, медніцкую, брэсцкую, пінскую, кіеўскую, старадубскую, драгічынскую, мельніцкую, крамянецкую, смаленскую, а яшчэ харугвы князёў Сігізмунда-Карыбута, Сямёна-Лінгвена Мсціслаўскага і нейкага

Георгія (Юрыя). Астатнія 19 харугваў не ўпамянута.

Паспрабуем, наколькі гэта магчыма, акрэсліць іх. Пачнем з палкоў, названых імёнамі князёў. Юрыяў, якія маглі весці полк на бітву, на той час было тое. Юрый Мсціслаўскі — сын Сямёна-Лінгвена, што ўвайшоў у шматлікія даследаванні ледзь не найбольш вядомым удзельнікам бітвы, на самой справе на пагорках Грунвальда біцца не мог: яму ў 1410 годзе наўрад ці мінула 12-13 гадоў. Немагчыма дапусціць, каб ён не толькі ўзначальваў полк, але і наогул прысутнічаў у гэтым рызыкаўным паходзе.

Князь Юрый Пінскі па мянушцы Нос на тую пару з'яўляўся пскоўскім намеснікам Вітаўта; калі ён пад час вайны вяртаўся па выкліку князя Вітаўта на радзіму, дык вёў пінскую харугву, дзе яго ведалі і дзе ён карыстаўся «законнай уладай».

Апошнім Юрыем з'яўляўся пляменнік Вітаўта і Ягайлы — Юрый Міхайлавіч — князь у Заслаўі. Вось ён найбольш і падыходзіць на ролю палкавога камандзіра, не раскрытага Янам Длугашам. Хто ішоў на вайну ў ягонай харугве? Заслаўскае княства было маленькім, і Юрый узначальваў менскі полк, у які ўлілася і яго заслаўская дружына. Менск, у тых гадах падпарадкаваны Вітаўту, самастойнага князя не меў, пра старосту Вітаўта ў Менску невядома нічога, таму дапушчальна лічыць, што харугва князя Юрыя складалася з менскіх і заслаўскіх баяраў і іхніх парабкаў.

Сямён-Лінгвен даводзіўся родным братам Уладзіславу-Ягайлу і дваюрадным Вітаўту. У пазнячым часе ён з'яўляўся баявым князем у Вялікім Ноўгарадзе, які Вітаўт намагаўся падпарадкаваць свайму ўплыву. У кастрычніку 1409 года князь Сямён прыязджаў на тайную нараду з Вітаўтам у Трокі. Паколькі гадзіна стаяла ваенная, дык размова братаў мелася ісці выключна пра будучы паход, у прыватнасці пра магчымасць удзелу ў ім вяліканаўгародскага палка. Бацькаўшчынай Сямёна Альгердавіча было Мсціслаўскае княства, такім чынам ён вёў да Грунвальда мсціслаўскі полк, а таксама наўгародскі. У бітве Сямён Мсціслаўскі ўзначальваў левае крыло войскаў Вітаўта, тое самое, дзе біліся харугвы смалянаў.

«У гэтай бітве рускія Смаленскай зямлі,— паведамляе Длугаш,— упарта змагаліся, стоячы пад уласнымі трыма сцягамі, адны толькі не кінуліся наўцёкі і тым заслужылі вялікую славу. Хоць пад адным сцягам яны былі бязлітасна высечаны і харугва іхняя была ўтапаная ў зямлю, аднак у двух астатніх харугвах яны выйшлі пераможцамі, бо біліся з вялікай храбрасцю, як належыць мужам і рыцарам, і нарэшце, злучыліся з польскімі войскамі; і толькі яны адны ў войску Аляксандра-Вітаўта здабылі ў той дзень славу за храбрасць і геройства ў бітве...»

Смаленскае княства канчаткова падпарадкаваў Вітаўт у 1406 годзе; яго заходнія вобласці з гарадамі Оршай, Мсціслаўлем, Прапойскам адышлі да Вялікага княства Літоўскага нашмат раней, яшчэ пры Альгердзе. Зазначанне Длугаша, што ў бітве выступалі тры смаленскія палкі, выклікае абгрунтаванае неўразуменне, бо, пералічваючы харугвы, гісторык называе смаленскі полк у

адзіным ліку; потым у тэксце ўзнікаюць тры палкі. Сам Смаленск непасрэдна выправіць тры палкі ніякім чынам не мог; у параўнанні з тым, штс Полацк, Вільня, Уладзімір выставілі па аднаму, гэта было б вельмі дзіўна. Не меў ён такога вялікага жыхарства. Размова, відавочна, можа ісці толькі аб палках Смаленскай зямлі. У гэтым выпадку, калі прыплюсаваць да памянё най смаленскай харугвы дзве неназваныя са Смаленшчыны — мсці-слаўскую і аршанскую, запіс Яна Длугаша атрымоўвае зразумеласць у адносінах колькасці; у якой ступені вылучаліся стойкасцю і мужнасцю тыя палкі сярод іншых — пытанне асобнае.

Цяжка ўявіць, каб да ўдзелу ў па-ходзе не мелі дачынення слугі полк князя Аляксандра Уладзіміравіча і магілёўскі полк князя Андрэя Уладзіміравіча; абодва Уладзіміравічы былі ўнукі Альгерда, родныя пляменнікі Ягайлы, стрыечныя — Вітаўта. З украінскіх палкоў без сумніву ўдзельнічалі ў бітве луцкая, уладзімірская, ратненская харугвы, палкі Падольскай зямлі, што ўваходзіла ў Вялікае княства. Як пэраканаўча мяркуе С. Кучыньскі, Вільня, Трокі — цэнтры вялікіх, густанаселеных зямель, далі не па адной, а па дзве-тры харугвы. Неабходна таксама ўлічыць, што палкі маглі складацца і з дробных павятовых і княжацкіх дружын. Выставілі сваіх ваяроў Нясвіж — там княжылі Рыгор і Іван Нясвіжскія, Чартырыйск, Кобрын, Крэва, дзе намеснікам сядзеў Ян Гаштольд; Лукомль, Ашмяны, Ушполье, Вількамір, у якім намеснічаў баярын Вежжгайла. Апроч медніцкай харугвы Жмудскія паветы выдзелілі яшчэ 2100 ваяроў, большасць з каторых выконвала баявыя заданні на жмудска-ордэнскім памежжы.

Харугвы мелі розную колькасць — ад 60 да 200-300 коп'яў, але былі і ў 500 і ў 600 коп'яў. Кап'ём называлася баявая адзінка з трох ваяроў: рыцара, зброяносца (у нас ён называўся парабкам) і лучніка. Бедны баярын мог выступаць і ў адзіночку ці абыходзіцца толькі лучнікам, а заможны стараўся пабольшыць лік сваіх парабкаў, бо бяспека рыцара ў баі моцна залежала ад іх колькасці і вопыту.

Камандзірамі харугваў прызначаліся, як правіла, людзі, якія займалі вышэйшыя пасады на землях ці ў гарадах, дзе палкі фарміраваліся. Таму магчыма лічыць, што гродзенскую харугву вёў гродзенскі намеснік Міхаіл Мантвід, віленскую — Войцех Мантвід, полацкую — Іван Нямір, наваградскую — брат Вітаўта Жыгімонт Кейстутавіч, які нейкі час там уладарыў; ён жа мог узначальваць ноўгарад-северскую харугву, бо на 1410 год намеснічаў у Ноўгарадзе-Северскім. Але гэты полк мог быць аддадзены па загаду Вітаўта пад кіраўніцтва Жыгімонта-Карыбута, бацька якога некалі там княжыў. Харугву кіяўлян, пэўна, узначальваў кіеўскі ваявода Іван Галынанскі, троцкія палкі — ваявода Яўніс і троцкі намеснік Гінвіл; водцам луцкага палка хутчэй за ўсё быў князь Фёдар Аст-рожскі. Вяшэнства над усімі падольскімі харугвамі, як вынікае з Хронікі Быхаўца, трымаў Іван Жэдзевід — стрыечны брат Вітаўта.

Адсутнасць хоць якіх канкрэтных звестак аб колькасці войска ці асобных харугваў Ордэна, Польшчы і Вялікага княства Літоўскага дазваляла выказаць самыя розныя меркаванні — аж да фантастычных. Звычайная метадыка разліку

грунтавалася на тым, што бралі нейкую сярэдняю магчымую колькасць коп'яў для харугвы (напрыклад, 70, што давала 210 ваяроў) і памнажалі на лік харугваў. Таму ў розных даследчыкаў

вынік атрымліваўся то 80 тысяч для крыжакоў і 160 тысяч для Польшчы і Вялікага княства, то адпаведна 18 і 36 тысяч. Не каторыя вучоныя не лічылі пяхоту, другія — татараў, іншыя па рознаму ацэньвалі колькасны склад войска, пакінутага для аховы замкаў і межаў.

Найбольш цікавыя ў гэтых адносінах разлікі С. Кучыньскага, які абапіраўся на мабілізацыйныя здольнасці дзяржаў — удзе льнікаў бітвы. Польскае войска ён вызначыў у 20 тысяч воінаў, беларуска-літоўска-ўкраінскае — у 11,5 тысячы. Для Вялікага княства разлікі, аднак, грунтоўваліся на спісах ягонага войска ад 1529 года, па якім езднікі складалі 24,5 тысячы. З прычыны змяншэння тэрыторыі Вялікага княства ў XV — пачатку XVI стагоддзя ўтрая гэтую лічбу можна аднесці да 1410 года. Але наўрад ці правільна меркаваць, што значная колькасць войска Вялікага княства не хадзіла ў паход. Тут з С. Кучыньскім пагадзіцца немагчыма. Наадварот, Вітаўту надта патрабавалася перамога над Ордэнам. У гэтым выпадку ён забіраў Жмудзь, атрымоўваў Судава (частка Прусіі), а Ягайла вяртаў яму некаторыя ўрадлівыя падольскія землі, якімі карысталася Польшча. Паражэнне Ордэна і мірныя межы з Залатой Ардой у выпадку прыходу туды Джэлаладзіна ператворвалі Вялікае княства ў мацнейшае гаспадарства; рэальныя магчымасці самастойнага развіцця яго, зразумела, добра бачыліся Вітаўту, і ён быў абавязаны для дасягнення жаданай мэты прыкласці ўсе сілы. Гэта азначала, што Вітаўт меўся весці на бітву найбольшую колькасць сваіх палкоў. Таму сілы Вялікага княства пад Грунвальдам можна ацаніць у 20 тысяч конніцы, некалькі тысяч пяхоты, 3-5 тысяч татараў і 3-4 тысячы чэлядзі, абознікаў, канаводаў.

Такую ж прыкладна колькасць вояў прывёў на бітву Ягайла. Больш чым з 30-тысячным войскам прыбыў на поле бою вялікі магістр Ордэна. Так што пад Грунвальдам сышліся біцца каля 80-90 тысяч чалавек.

Другой такой буйной сечы гісторыя сярэднявечча не ведала.

Ордэн дазволіў праціўніку перайсці свае межы, што аказалася гібельным для многіх замкаў і вёсак — іх разрабавалі і спалілі. Цяжка зразумець, чаму ордэнскі капітул вырашыў даць бой Вітаўту і Ягайлу на сваёй тэрыторыі. Удар тэўтонцаў па войсках Польшчы і Вялікага княства пад час іхняга злучэння каля Чэрвінску на Вісле мог хутчэй і з меншымі стратамі вырашыць летнюю кампанію на карысць крыжакоў. Але не ўсё, у чым дасведчаны даследчыкі гэтай бітвы, ведаў вялікі магістр, калі прымаў рашэнні. У прыватнасці, ён ніякім чынам не мог усведамляць, ці ўдараць па ім Ягайла і Вітаўт аб'яднанымі сіламі, ці паасобку, у двух напрамках. Калі сітуацыя праяснілася і стала вядома, што польскія і беларуска-літоўскія войскі сумесна рушылі да брадоў на Дрвенцы, пераход цераз якія адкрываў шлях у глыбіню ордэнскіх зямель, Ульрык фон Юнгінге н сустрэў іх там ужо ў гатоўнасці даць рашучую бітву.

Брады былі ўмацаваны частаколамі, за імі стаяла нападатове артылерыя і

атрады арбалетчыкаў, а далей — цяжкая і лёгкая конніца. Штурм брадоў абярнуўся б для саюзнікаў паражэннем, таму Вітаўт і Ягайла вырашылі абысці Дрвенцу ля вытокаў. Гэта манёрства сяне чаканым для крыжакоў, але яны хутка сарыентаваліся ў стратэгіі праціўніка і даволі трапна вылічылі маршрут яго далейшага руху. Шлях, якім прасоўваліся войскі Вітаўта і Ягайлы, немінуча вёў праз вёскі Грунвальд, Людвікова і Таненберг, і тут вялікі магістр вырашыў спыніць праціўніка і навязаць яму бой. Немцы прыйшлі сюды на дзень раней. Абоз крыжакоў стаў каля Грунвальда, а іхнія харугвы занялі баявыя пазіцыі паміж вёскамі Таненберг і Людвікова. Мясцовасць там узгорыстая, прыкладна як у нас пад Наваградкам; крылам войска і нават асобным палкам сачыць за дзеяннямі адзін другога практычна немагчыма. Менавіта тут раніцай 15 ліпеня і пачалася славутая бітва. Прасочым асноўныя яе моманты па апісанні Яна Длугаша. «Як толькі загучалі трубы, усе каралі ўсклае войскамоцным голасам запела «Багародзіцу», а потым, наставіўшы коп'і, рынулася ў бой. Войска ж літоўскае, па загаду князя Аляксандра, які не царпеў ніякага прамаруджвання, яшчэ раней пачало бітву».

Інакш кажучы, беларуска-літоўска-ўкраінскія палкі ўступілі ў жорсткую сутычку з крыжакамі першымі, і гэта адбылося на дастатковы час раней, чым сталі біцца палякі.

Далей гісторык дае раздзел пад назвай «Літоўцы, паказаўшы тыл, бягуць да самай Літвы».

«Абодва войскі, пасля таго як сышліся, змагаліся амаль на працягу гадзіны з неакрэсленым поспехам; і як ні тое, ні другое войска не падавалася назад, з моцнай упартасцю дамагаючыся перамогі, дык нельга было ясна распазнаць, на чый бок схіляецца шчасце ці хто атрымае верх у бітве. Крыжакі, прыкмеціўшы, што на левым крыле супраць польскага войска завязалася цяжкая і небяспечная схватка (бо іх пярэднія шэрагі былі ўжо вынішчаны), звярнулі сілы на правае крыло, дзе стаяла літоўскае войска. Войска літоўцаў мела больш рэдкія шэрагі, горшых коней і зброю; і яго як больш слабае, здавалася, лягчэй будзе адолець. Адкінуўшы літоўцаў, крыжакі меў ліся б мацней ударыць па польскаму войску».

Аднак іхнія разлікі не зусім апраўдаліся. Калі сярод літоўцаў, русінаў і татараў закіпела бітва, літоўскае войска, не маючы сіл вытрымаць варожы націск, аказалася ў горшым становішчы і нават адышло на адлегласць аднаго югера (каля 60 метраў.— *К. Т.*); калі ж крыжакі пачалі адцясняць мацней, яно было вымушана зноў і зноў адступаць і, нарэшце, кінулася наўцёкі.

Вялікі князь Аляксандр дарэмна стараўся спыніць ўцёкі пабаямі і моцнымі крыкамі. Уцякаючы, літоўцы пацягнулі за сабой нават вялікую колькасць палякаў, дадзеных ім у дапамогу. Ворагі секлі і бралі ў палон уцекачоў, гналі іх на адлегласць многіх міляў, і лічылі сябе ўжо цалкам пераможцамі. Уцекачоў жа ахапіў такі жах, што большасць з іх апамяталася толькі дасягнуўшы Літвы; там яны паведамілі, што кароль Уладзіслаў забіты, палёг таксама і Аляксандр, вялікі князь літоўскі, і што, звыш таго, іхнія войскі зусім знішчаны...

Аляксандр жа Вітаўт, вялікі князь літоўскі, вельмі сумуючы з-за ўцёкаў свайго войска і баючыся, што з-за няшчаснай для іх бітвы будзе зламаны і дух палякаў, пасылаў аднаго за другім ганцоў да караля, каб той спяшаўся без усякай зацяжкі ў бой; пасля дарэмных просьбаў князь спешна прыскакаў сам, без спадарожнікаў, і ўсяляк упрошваў караля пайсці ў бой, каб уласнай прысутнасцю прыдаць рыцарству больш натхнення і адвагі».

Гэты аповяд Длугаша стварае ўражанне, што ўцякала ўсё войска Вялікага княства Літоўскага за выключэннем трох смаленскіх палкоў, якія — тры з сарака — праявілі мужнасць. У тэксце адчуваецца наўмысная зададзенасць прыніжэння ролі беларуска-літоўскага войска і ўзвышэння ролі польскіх харугваў. Тым не менш версія Длугаша аб разгроме і ўцёках з поля бітвы войска Вялікага княства Літоўскага была ўзята на веру шмат кім з польскіх гісторыкаў і ўвайшла ў спажытак; нават Генрык Сянке віч — аўтар славытых «Крыжакоў» — некрытычна паследаваў за трактоўкай Длугаша і зрабіў разгром беларуска-літоўска-ўкраінскіх харугваў фактам мастацкай літаратуры, гэта значыць замацаваў версію ў шырокай чытацкай свядомасці.

Аднак гэтыя разгром і ўцёкі вельмі цяжка ўявіць, паколькі яны знаходзяцца ў супярэчнасці з рэальнымі ўмовамі. Поле бою па фронту займала дзве з паловай вярсты; улічваючы прыкладную роўнасць сіл саюзнікаў, можна лічыць, што войскі Вітаўта супрацьстаялі немцам на 1-1,25 кіламетра. На такім участку маглі змагацца з крыжакамі не больш 10-11 харугваў, калі ўзяць сто метраў на кожную, гэта значыць па 50 чалавек у шэраг, і 8-10 шэрагаў у глыбіню. Ззаду першай лініі стаялі, рыхтуючыся да бою, 11-22-ая харугвы, а за імі — 23-34-ая; яшчэ заставаўся рэзерв. Натуральна, што палкі, якія першымі прынялі ўдар, панеслі большыя страты, чым палкі другой і трэцяй чаргі; некаторыя харугвы маглі быць высе чаны цалкам, рэшткі іншых — прымушаны да ўцёкаў. Нават пры рассячэнні фронта, глыбокім прарыве, акружэнні некаторых палкоў Вітаўт меў добры запас сіл, каб здзейсніць неабходныя контрмеры. Для адыходзячых харугваў лепшым месцам абароны быў абоз — некалькі тысяч падвод, некалькі тысяч сялян, узброеных сякерамі, рагавымі цапамі. Супраць 40 беларуска-літоўска-ўкраінскіх палкоў і татараў немцы маглі выставіць максімум 17-22 харугвы; 17 — калі ісці за падлікам Длугаша прускага войска ў 51 харугву; тады, адняўшы ад гэтай колькасці 16 харугваў запasu, якія павёў у бой вялікі магістр у крытычны момант бітвы, атрымаем 35 харугваў, падзеленых пароўну на два крылы. На самой справе ў ордэнскім войску мелася больш харугваў, ніяк не меней 60, бо нейкая частка рыцарскіх штандараў была ўзята Вітаўтам і выстаўлена ў Віленскім кафедральным касцёле св. Станіслава, і яшчэ чатыры сцягі разбітых пад Грунвальдам харугваў вывесіў у капліцы пад Таненбергам наступны магістр Ордэна Генрых фон Плауэн. Дваццаць дзве харугвы складалі траціну рыцарскага войска — прыкладна 10-12 тысяч воінаў; ім супрацьстаяла палова саюзных войскаў — не менш 20 тысяч.

Думка аб горшым, чым у палякаў і крыжакоў, узбраенні войска Вітаўта не мае важнага абгрунтавання; ва ўсялякім выпадку гэтая розніца не была

вырашальнай. Пацвядзеннем служыць парад бе ларуска-літоўска-ўкраінскіх харугваў, спецыяльна арганізаваны Вітаўтам і каралём для венгерскіх пасрэднікаў, якія разам з мірнымі ініцыятывамі выконвалі і разведвальныя функцыі на карысць Ордэна. Наўрад ці Вітаўт і Ягайла меліся дэманстраваць ордэнскім выведнікам свае недахопы; так што самі яны лічылі войска Вялікага княства не слабейшым за рыцарскае.

Доказам роўнасці ўзбраення беларуска-літоўска-ўкраінскіх палкоў і варожых з'яўляецца памылковае меркаванне польскага рыцарства, якое спачатку не адрозніла нямецкія харугвы ад Вітаўтавых: «Большая частка каралеўскіх рыцараў, забачыўшы войска пад шаснаццаццю сцягамі, палічыла яго за варожае (як гэта і было), астатнія ж, схільныя па слабасці чалавечай спадзявацца на лепшае, прынялі яго за літоўскае войска з-за лёгкіх коп'яў, інакш суліц, якія яно мела ў вялікай колькасці...»

Такім чынам, ніводнай рэальнай умовы, неабходнай для разгрому войскаў Вялікага княства, і тым больш для ганення іх на шмат міляў (міля — 4 кіламетры), не бачыцца.

Пра тое, што разгрому і ўцёкаў не было, сведчыць і сам Длугаш, калі апісвае асаду войскамі саюзнікаў ордэнскай сталіцы Марыенбурга: «Польскае войска кароль размясціў у верхняй частцы замка на ўсход і поўдзень, літоўскае ж паставіў ніжэй, апроч таго, у асобнае месца, на поўдзень ад замка, ён вывеў воінаў свайго каралеўства — Падоллі і Русі... Пастаўлены былі і бамбарды сярод літоўскага войска: уздоўж гарадскіх сцен, напачатку маста, спаленага з другога берага Віслы; з усіх іх моцна білі па замку з чатырох бакоў».

Але вернемся да таго апісання бітвы Длугашам, якое тычыцца баявых дзеянняў польскага войска. «У гэты ж час (гэта значыць у час так званых ўцёкаў войска Вітаўта.— К. Т.) кінулася бегчы і харугва св. Георгія на каралеўскім крыле з чэшскіх і мараўскіх наёмнікаў, якую далі весці чэху Яну Сарноўскаму. З усімі чэшскімі і мараўскімі рыцарамі харугва пайшла ў гай, дзе Уладзіслаў, кароль Польшчы, дараваў верных воінаў рыцарскімі пасамі, і стаяла ў гэтым гаі, не думаючы ўвязвацца ў бой. Пад градам папрокаў падканцлера каралеўства харугва ўсё ж такі вярнулася на поле бою.

...Пасля таго як літоўскае войска пусцілася наўцёкі і страшны пыл, што засцілаў пабоішча і ваяроў, быў прыбіты невялікім прыемным дажджом, у розных месцах зноў усчынаецца жорсткая бойка паміж польскімі і прускімі войскамі. Між тым, як крыжакі пачалі напружваць усе сілы для перамогі, вялікі сцяг польскага караля Уладзіслава з белым арлом... пад варожым націскам падае на зямлю. Аднак дзякуючы вельмі вопытным і знакамітым рыцарам, якія знаходзіліся пры ім і адразу затрымалі яго падзенне, сцяг вярнулі на месца... польскія шэрагі, адкінуўшы сумнівы, пад многімі штандарамі абрушваюцца на ворагаў, што стаялі пад шаснаццаццю сцягамі (да іх таксама сышліся і другія ўцалелыя ваяры з харугваў, разбітых пад іншымі сцягамі), і знаходзяцца з імі ў смяротным баі. І хоць ворагі яшчэ некаторы час аказвалі супраціўленне, аднак,

акружанных, іх пабіла каралеўскае войска; амаль усе воіны, што змагаліся пад шаснаццаццю штандарамі, былі пасечаны ці ўзяты ў палон».

Вось, бадай і ўсё, што прыводзіць Длугаш канкрэтнага і істотнага пра дзеянні палкоў польскага войска. Звернемся зараз да другіх крыніц — беларуска-літоўскіх, дзе некалькі іншы позірк на ход бітвы. «Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага» паведамляе так: «...Потым вдарено в котлы, в сурмы и зараз литва з татарами з великою прудкостю скочили на немци и сточили з ними битву, же конь об коня боком отирался. Витолт и сам бегаючи, своих напоминает и шики поправует, поляци тож с кролем своим, припавши, взяли немцев на палаши... а потым видят немцы, же юж их много трупов лежит по полю, почали утекати, а поляки и литва з татарами гонили их, биючи, стреляючи, рубаячи, колючи, на килка миль, а зацнейших офицеров имали и вязали, самого мистра пруского Улрика простый драб огцепом пробив. В той войне не все наши билися, другой и шабли не добывал, бо было поле тесное. А Витолт татар з литвою охочою пустил, бурячи Прусы огнем и мечем и незносный починили шкоды».

Запіс гэты неканкрэтны, адзіна істотныя звесткі, якія ён змяшчае, датычаць, без сумніву, вялікай колькасці татараў і распачатку бітвы войскамі Вялікага княства. Непараўнальна больш цікавага захавала Хроніка Быхаўца:

«Кароль Ягайла со всеми моцами коруны Польское, а князь велики Витолт со всеми силами литовскими и рускими, и с многими татары ордынскими; а мистр пруски также з моцами своими и со всею Режою Немецкою... И коли вжо вси войска з obu сторон были поготове, тогда король Ягайла и князь велики Витолт тягнули ку битве все лесными а злыми дорогами, а поля ровного и широкого не могли мети, где бы ся ку битве застановити, нижли только были поля ровныя а великия под местом немецким Дубровным. И бачили то немцы, иж ляхове и литва з так великим войски не могли нигде инде вытягнути, только на тыя поля, и для того копали ямы и прикрывали землю, иж бы в них люди и кони падали; и коли вжо король Ягайла и князь велики Витолт з войски своими перетягнули оныя лесы и пришли на тые Дубровенские поля, тогда гетман был найвышшы во войску Ягайловым пан Сокол Чех, а дворны гетман был пан Спыткок Спыткович, а в Витолтови войску старшы гетман был князь Иван Жедевид, брат Ягайлов и Витолтов, а дворны гетман пан Ян Гаштольд. И как почали оные вы- шейписанные гетманове люди шиковати, а о тых ямах ничего не ведали, што на них немцы покопали, а так, шикуючы войско найвышшие гетманове, князь Иван Жедевид и пан Сокол в ямы повпадали и ноги себе поломали, и велми образилесе, с чого ж и померли; и не только одни гетманове, але и многим людем от тых ям шкода великая ся стала... и почалася битва з поранья межы немцы и войски литовским, и многое множество з obu сторон литовского и немецкого пало. видячы, князь велики Витолт, што его много сильно побито, а ляхове им жадное помочы вчинити не хотят, и князь велики Витолт прыбег до брата своего короля Ягайлы, а он мшу слухает. А он рек так: «Ты мшу слухаеш, а князи и панове, братья мои, мало не вси побиты лежат, а твои люди жадное помочы им вчинити не хотят». И он ему поведал:

«Милы брате, жадным обычаем иначе вчинити не могу, только мушу дослухати мшу», и казал гуфу своему коморному на ратунок потягнути, которы же гуф войску литовскому помоч притягнувши, и пошел з войски литовскими и немец наголову поразил, и самого мистра и всех кунторов его до смерти побили, и безчисленное множество немцев поимали и побили, а иные войска ляцкие ничего им не помогали, только на то смотрели».

Адыходзіць ад праўды аўтар Хронікі Быхаўца, калі з пачуцця літоўска-беларускага патрыятызму абмяжоўвае ўдзел польскага войска ў Грунвальдскай бітве; але далёкі ад ісціны і Ян Длугаш, надаючы з пачуцця польскага патрыятызму ролю ўцякачоў войскам Вітаўта, наёмным чэхам і маравам. Што адбывалася на полі бітвы ў сапраўднасці, ніхто не ведае, і наўрад ці знойдзецца дакумент, які пралье святло на шматлікія загадкі гэтай жорсткай сечы многіх народаў. Таму ўсе версіі гісторыкаў пра ход бітвы, яе развіццё носяць гіпатэтычны характар. Але сукупнасць многіх даследаванняў і мінулага і нашага часу дазваляе ўявіць дзеянні беларуска-літоўска-ўкраінскіх харугваў і татараў пад Грунвальдам з некаторай дакладнасцю.

На золку 15 ліпеня войска Ягайлы і Вітаўта дзвюма калонамі рушылі да возера Любень, і тут стала вядома, што недалёка, за дарогай, якая злучае вёскі Таненберг і Людвікова, стаяць нямецкія харугвы. Палякі пайшлі з левага боку возера, ваяры Вітаўта — праваруч і прама з маршу пачалі перастройвацца ў баявыя парадкі. Выбраліся на ўзлесце і застылі: за паўвярсты, на затуманеных узгорках, далёка направа і налева бачыліся закаваныя ў жалеза шырокія кліны нямецкіх харугваў.

Можна ўявіць, як на ўзлеску, ля дарогі, што вяла да вёскі Таненберг, сыпаў загады князям і панам Вітаўт; адны ад'язджалі, падляталі галопам другія; харугвы спешна рухаліся на ўказаныя месцы. Праваруч дарогі станавіліся гуфы віленцаў і трачан. Адолеўшы луг, прымкнула да віленскага гуфа палова татарскай конніцы, узначаленая ханам Багардзінам. Прыкметныя халаты татараў узбудзілі крайні клін немцаў, які меў на штандары чырвоны крыж на белым полі. Выйшла з лесу і зарысіла ўстык з палякамі крыло Сямёна Альгердавіча — смаленскі, мсціслаўскі, полацкі, віцебскі, слуцкі, аршанскі, лідскі палкі і полк вяліканаўгародцаў. Кіеўскай харугвай князя Гальшанскага і наваградскай Жыгімонта Кейстутавіча Вітаўт замкнуў дарогу. Побач з наваградцамі стаў валынскі гуф, а паміж аршанцамі і валынцамі — харугва валкавысцаў, што больш за ўсіх рвалася ў бітву. (Валкавысцы прагнулі адпомсціць за напад немцаў на горад у вербную нядзелю — 16 сакавіка 1410 года. Па звычаю сярэднявечча ў святочныя дні, звязаныя з Хрыстом і Багародзіцай, ваенныя дзеянні не вяліся. Таму напад крыжакоў на Ваўкавыск быў па разуменні тагачасных людзей святатацтвам, а смерць мноства бяззбройных патрабавала бязлітаснага пакарання вінаватых.)

Высоўваліся наперад падольскія палкі князя Івана Жэдзевіда. Ляцелі пасланцы да Ягайлы даведацца пра дзеянні палякаў. За першай выстройвалася другая лінія палкоў, а Пётр Гаштольд парадкаваў харугвы запасу.

Немцы, на агульнае здзіўленне, у бой не ўступалі, упускаючы зручную, як усім здавалася, магчымасць пасекчы разрозне-ныя яшчэ палкі беларусаў і літоўцаў. Вялікі князь Вітаўт паскакаў уздоўж першай лініі войска — на паўтара кіламетра стаялі з невялікімі разрывамі чатырнаццаць харугваў. Ішла апошняя таўкатня пастраення: выязджалі перадхаругвавыя, займалі першыя шэрагі ваяры з роўным нямецкаму ўзбраеннем, старчма трымалі шасцімятровыя, таўшчынёй з руку коп'і; харужыя разгортвалі і падымалі сцягі. Вітаўт скакаў уздоўж палкоў, пазіраючы на кліны не мцаў, шкадаваў, што так нечакана завязваецца бітва і няма часу пусціць у справу бамбарды, якія засталіся з абозам. Да вялікага князя з'ехаліся Іван Жэдзевід, Сямён Альгердавіч, Гаштольд, Манівід: «Гатовы!». Разам прайшлі на рысях па вуліцы між першым і другім гуфамі харугваў. Другая лінія мела іх дванаццаць — мсціслаўская, вяліканаўга-родцаў, слуцкая, полацкая, брэсцкая, гродзенская, кіеўская, менская, малдаванаў, медніцкая, другая трокская і трэцяя віленская. Тут ваяры трымаліся больш бадзёра, чым у пярэдніх харугвах, якім выпала прыняць першы ўдар, схапіцца з лавінай крыжакоў.

Ягайла ніякіх звестак не падаваў, і вялікі князь памчаў да караля. Направа яму адкрываліся баявыя парадкі крыжакоў — кліны мелі па 30-40 рыцараў у шарэнзе і шэрагаў дваццаць у глыбіню; у разрывах бачыліся бамбарды, арбалетчыкі ў шыракапалых шлемах, а за імі недалёка стаяла другая паласа нямецкіх харугваў — усе пад разгорнутымі штандарамі. Вітаўт лічыў сцягі, многія пазнаваў: чорны крыж на белым полі — харугва Валенрода; шырокая белая паласа на чырвоным полі — харугва вялікага комтура Ліхтэнштэйна; белы ключ належыць харугве ордэнскага скарбніка; чырвоны воўк — гэта харугва комтурства Бальгі; бе лы ле ў з жоўтай каронай, а пад ім чорны крыж — кёнігсбергскія рыцары; пад дзвюма чырвонымі рыбамі, пэўна, займаюць пазіцыю шанзейцы; чырвоны арол на чорным полі — брандэнбургская харугва.

Вялікі магістр Юнгінген, Валенрод, Куна фон Ліхтэнштэйн, комтуры стаялі на ўзгорку. Глядзелі на шпаркае, напружанае пастраенне з правай рукі польскіх, з левай — літоўскіх і беларускіх харугваў. Ранішня трывожная боязнь, што кароль і Вітаўт не пажадаюць прыняць бой на гэтых пагорках, зноў адарвуцца, як было на брадах, і рушаць наперад, спальваючы на сваім шляху замкі і гарады, развеелася. Кліны праціўніка ўжо знаходзіліся насупраць ордэнскіх, бітва была непазбежнай; лічаны час аддзяляў войскі ад сутыкнення, а ад перамогі — тыя некалькі гадзін, якія спатрэбяцца, каб пасекчы палякаў, русінаў і літву. З прыемным пачуццём перавагі магістр думаў, што не яны — ён навязвае бой, а Ягайла і Вітаўт вымушаны падпарадкавацца ягонай задуме бітвы, што яны не чакалі яго тут падрыхтаваным да бою і калі не прыгнечаныя, дык, па меншай меры, збянтэжаныя гэтай сустрэчай у лоб.

Ворагі пастроіліся, трапечуцца пад ветрам іхнія сцягі, паласа непрымятай зеляніны шырынёй з палёт арбалетнай стралы адмяжоўвае іх ад лепшых нямецкіх мячоў. Няхай ірвануцца, няхай, разгоньваючы коней, пяройдуць бурую стужку дарогі з Людвікова ў Таненберг, за якой іх чакаюць прыкрытыя дзёрмам глыбокія воўчыя ямы, утыканыя вострымі каламі. Увесь учарашні вечар

тысяча кнехтаў рыхтавала гэтыя пасткі, вывозіла за вёскі пясок. Зроблена дыхтоўна: ніхто не прыкмеціць, быццам не людзі, а бог наўмысна стварыў тут пад дзірваном пустату. Калі іхнія перадхаругвавыя з крыкамі жаху праваляцца на калы, а зверху на іх паляціць другі шэраг, а трэці перакоціцца па іх галовах і ўтопча, і зломіцца ўдар, а чацвёртыя, пятыя рады пачнуць асаджваць коней, тады на іх рушаць стальных калоны Валенрода і Ліхтэнштэйна — сорок чатыры адборныя, буйныя харугвы, выстаўленыя комтурства-мі, біскупамі і гарадамі. А сотня бамбард узмоцніць урачыстасць хвіліны ядзерным градам, прымусіўшы ваяроў праціўніка шарахацца, панікаваць, сутыкацца і, абганяючы адзін аднаго, уцякаць. А тады да тых абцугоў, у якія возьмуць літву і палякаў Валенрод і Ліхтэнштэйн, дададуць свае сілы шаснаццаць харугваў запасу.

Ягайла тым часам закончваў апяразваць рыцарскім пасам маладых воінаў. Потым стаў спавядацца падканцлеру Мікалаю Тромбу, які, як кракаўскі канонік, меў права на дараванне грахоў.

Вітаўт, што знаходзіўся ў гэты момант сярод сваіх харугваў, здзівіўся нечаканаму і незразумеламу ўчынку немцаў — кліны іхнія раптам павярнуліся і закрочылі на ўзгоркі, агаляючы бамбарды і іх прыкрыццё. Пушачная прыслуга паднесла да запалаў факелы — цішыню разарваў грукат, над полем паляцелі ядры і рэдка ўпалі на палкі. «Жэдзевід! —крыкнуў Вітаўт.— Рубі іх»,— і паскакаў да татараў. «Багардзін! — гукнуў хану.— Наперад! Сячы пе шак!». Уся лёгкая конніца сярэдзіны I тысяча татараў сарваліся ў галоп і, узняўшы мячы, пускаючы стрэлы, памчалі на крыжакоў.

Князь сачыў, як разгортваюцца ў лаву лёгкія сотні. Бачыў, як прыўстаў на страмёнах і ўзнёс меч Іван Жэдзевід. Раптам ён згінуў, і яшчэ некалькі дзесяткаў людзей — там, там, там — разам з коньмі нейкім чарадзеяствам пайшлі ў зямлю. «А-а,— здагадаўся князь,— выкапалі пасткі!» Зірнуў — колькі, як часта? Заўважыў, што атака не сарвалася, харугвы амаль што не парадчэлі, і павесялеў.

У паве тры сутыкнуліся дзве хмары стрэл, ударылі па немцах, ударылі па русінах і татарах. Паляцелі з коней першыя ахвяры бітвы. Але ўжо пачалася рубка абслугі і лучнікаў, данеслася гулкае стуканне мячоў аб прускія шлемы.

Ягайла яшчэ ў бой не ўступіў. Было чуваць, як за ўзгоркам польскія харугвы заспявалі «Багародзіцу». З ямаў вылазілі ўцалелыя баяры і татары, дапамагалі выбірацца параненым. Прынеслі Івана Жэдзевіда з паламанай нагой. Князь наўзрыд плакаў, што атрымаў недарэчнае раненне. Яго пасадзілі на рамяні паміж спараных коней і адправілі ў абоз.

Лучнікаў і пушкароў татары, валынцы, падольцы пагалоўна пасеклі. У адказ цяжкая рыцарская конніца наставіла дзіды, кранулася і, набіраючы хады, грузна

паскакала на харугвы Вітаўта. Вялікі князь узмахнуў мячом, і тады Сямён Мсціслаўскі, Манівід і заступіўшы Жэдзевіда Пётр Гаштольд павялі гуфы ў бой. Мінуўшы ямы, дзе ржалі пабітыя каламі коні і стагналі людзі, харугвы сталі

разгортвацца направа і налева, і адпаведна разварочваліся кліны крыжакоў. Нямецкія і Вітаўтавы гуфы сышліся, з абодвух бакоў паляцелі чароды стрэл, павіслі цяжкай хмарай і пасыпаліся жаліць; дзіды ў тры сажні ўдарылі па варожых радах. Разломваліся шчыты, рваліся даспехі, раздзіраліся коп'ямі грудзі, працятыя дзідамі рыцары абодвух бакоў валіліся з сёдлаў. Але хто вытрымаў гэты страшны першы ўдар, падымаў молат, тапор, меч і кідаўся плюшчыць браню, секчы наплечнікі, галовы, рукі. Стрэлы раіліся, гудзелі між закрытых латамі людзей, дзяўблі даспехі, намацвалі аголенае цела, утыкаліся ў шыі і чэравы коней. Рыцары другога шэрагу станавіліся на месца забітых, а іх замянялі рыцары трэцяга. Цяжкія молаты праціскалі каваныя шлемы; сякеры, прасякаючы міланскую сталь, крышылі косці; двуручныя мячы, упаўшы на плячо, дабіраліся да сэрца. Раненыя падалі з коней — русін на немца, немец на літоўца, татарын на наёмнага швейцарца, і стогны, і перадсмяротныя крыкі людзей, і ржанне к о н е й г а с л і ў л ю т ы м з в о н е ж а л е з а , у пякельным грохаце сечы. Нясмеламу не было куды ўцякаць, храбры не мог ісці наперад — рыцары і літвіны стаялі, як дзве сцяны, уздымаючыся на валах з загінуўшых сваіх сяброў. Заднія шэрагі напіралі на пярэднія, раз'юшана разбіваліся адзін аб другога.

Інакш пачалася бітва на крыле татараў. Іх панцыры з гартаванай скуры буйвалаў і абцягнутыя такой гка скурай шчыты не маглі вытрымаць удары дзідаў, і татары хана Багардзіна, сутыкаючыся з харугвамі наёмнікаў, якіх вялі Крыстаф фон Герсдорф, Фрыдрых фон Бланкенштэйн, Ганс фон Вальдаў, Отта фон Носцітц, пусцілі ў ход нечаканую для немцаў зброю. Калі 20- 30 крокаў аддзяляла святкуючае рыцарства ад татараў, раптам узвіліся ў паветра арканы і амаль увесь першы шэраг закрытых бранёй перадхаругвавых быў ганебна звалены, быццам здзьмуты ветрам, пад капыты сваіх жа таўстаногіх, цяжкіх коней. Скарыстаўшы разгубленасць крыжакоў, татарскія сотні рвануліся наперад і ўдарылі ў шаблі. Лучнікі паслалі насустрач рыцарам завесу стрэл і, шпарка саскочыўшы з сёдлаў, перарэзалі зваленых наёмнікаў. Знішчэнне татараў, што здавалася немцам забавай, павярнулася для апошніх з першай хвіліны прыкметнымі стратамі і нялёгкім боем. Сіла мячоў, якія проста рассякалі немудрагелістыя даспехі, ураўноўвалася змяінымі абдымкамі арканаў — яны трапна падалі на галовы і здымалі з коней дзесяткі грозных немцаў.

Побач з татарамі стаялі супраць крыжакоў віленскія харугвы Войцеха Манівіда і Мінігала, а плячом да пляча з імі — троцкая харугва Яўніса, і крамянецкая харугва, і харугва наваградцаў Жыгімонта Кейстутавіча, і ратненцы Сангушкі Фёдаравіча, і луцкая харугва Фёдара Астрожскага, і валкавысцы, і віцебцы, і аршанская харугва князёў Друцкіх.

Ішла другая гадзіна бітвы. Густы гарачы пыл уздымаўся да неба, сонца распаляла даспехі, быццам прагнула жывымі спячы страціўшых міласэрнасць людзей. Потым яно стала зацягвацца полагам воблакаў, і паліўся кароткі дождж, прыбіў пыл, астудзіў шлемы, латы, мячы.

Валенрод, раз'юшаны непрадбачаным адпорам, загадаў націснуць на татараў. І тыя не вытрымалі. Ды і як было вытрымаць, калі кожны забіты рыцар

каштаваў некалькіх палеглых сваіх ваяроў. Шаблі тупіліся аб крыжацкія даспехі, выбівалі іскры, ламаліся, і пакуль шыю рыцара знаходзіў крывы нож ці аркан сцягваў яго на зямлю, ён паспяваў скрываціць свой меч татарскай крывёй тры, пяць разоў. Багардзін, чуючы ад сотнікаў аб вялізных стратах, вырашыў адар вацца, пакружыць, перастроіцца і зайсці немцам у тыл. Ён даў знак: ударылі бубны, захісталіся бунчукі, і ў той жа момант усе татарскія рады, выконваючы загад, павярнулі коней, закрыліся ад рыцараў заслонай стрэл, і перад наёмнымі харугвамі Ордэна татараў не стала — парад-куючыся на скаку, яны адыходзілі лугамі. За імі і гнацца было дарэмнай справай: лёгкія татары мелі двайную, трайную перавагу ў хуткасці.

Але адступле нне татарскіх палкоў аказалася фатальным для крыла Манівіда. Наёмныя рыцары скіравалі на віленцаў і трачан. Не чакаўшыя бакавога націску харугвы мусілі падацца назад. Адразу ж вялікі клін крыжакоў наваліўся на наўгародцаў, кіяўлян, пінчукоў. Вялікі князь, прыкмеціўшы небяспеку прарыву, прыбавіў Манівіду лідскую, ковенскую, старадубскую і ноўгарад-северскую харугвы, але і крыжакі ўзмацніліся новымі палкамі. Першы поспех, мільгануўшы цень перамогі акрыліў тэўтонцаў. Яны напаўзалі на рады баяраў, змяналі адпор, а па дарозе да Любенскага возера, не шкадуючы сябе, прабіваліся наперад. Каля пятнаццаці харугваў — трокскія, жмудскія, падольскія, віленскія, ковенская, малдаўская, пінская, кіеўская, стара дубская, наваградская — заціскаліся немцамі, і тут ішла адчайная се ча. Сталі адыходзіць сярэдзінныя харугвы Пятра Гаштольда. Уся лінія бою напялася, як нацягнутая цеціва; здавалася, яшчэ адно намаганне, яшчэ адзін удар мячоў — і націск немцаў зломіцца, усе іхнія кліны знясіляцца, пададуцца назад, але Валенрод прысылаў новыя харугвы, і яны цяжка абрушваліся на палкі Гаштольда, і ратненцы, уладзімірцы, гродзенцы, палачане, луцкае воінства па чалі цясніцца і крок за крокам уступаць поле немцам.

Крыло Манівіда, якое немцы старанна атачалі, акружыць сябе не да вала. Лепшыя рыцары з усіх дасланых Вітаўтам харугваў спяшаліся ў пярэднія рады. Але калі яны палеглі, паклаўшы каля сябе столькі ж крыжакоў, і немцам засталіся супрацьстаяць ваяры, апранутыя ў нагрудныя панцыры, кальчугі, калантары, ады ход паскорыўся. Манівід, не жадаючы поўнай страты сваіх людзей, вырашыў адступіць да абозу. Лавіна з пятнаццаці харугваў павярнула і рушыла да табараў; толькі некалькі палкоў, адрэзаных немцамі, пайшлі лугамі па татарскім следзе, і за імі кінуўся атрад крыжакоў, высякаючы задніх.

На дарозе засталіся полацкая і першая віленская харугвы, што прыкрывалі адыходзячыя палкі ад пагоні. Не па сілах ім было доўга стрымліваць лаву рыцараў, але кожная хвіліна адпору зберагала парадак у адступаючых палках, ратавала ўсё крыло ад жорсткага разгрому. Бой быў смяротны; усе разуме лі, які лёс чакае прыкрыццё: спыніць калону немцаў дзве харугвы не маглі, даць ім дарогу — не мелі права. Жэрабя наканавала кожнаму змагацца супраць пяці, шасці крыжакоў.

Палкі Сямёна Альгердавіча і Гаштольда, не ўцягнутыя ў адступленне, разгортваліся дугой і біліся з рашучым намерам ўтрымацца. І тут крыжакі

зрабілі памылку: замест таго каб усімі свабоднымі клінамі секчы дугу, частка харугваў Валенрода, змалоўшы палачан і віленцаў, кінулася наўздагон палкам, якія адыходзілі да табараў. Лёгкасць рубкі ў спіну захапіла рыцараў, і яны зломлівалі задніх, спешаных, дрэнна ўзброенных. У запале пагоні немцы ўвайшлі ў лес і дамчалі да табара на беразе Любенскага возера. Здабыча, якую абяцалі тысячы падвод, заахваціла іх на ўзяцце абозу.

Валенрод святкаваў: баявое шчасце ўсміхнулася яму, язычнікі і схізматыкі рассейваліся, хаваліся ў лесе; заставалася ўзяць у «абцугі» тых, хто супраціўляўся, і скрышыць. Замацоўваючы поспех, ён вярнуў харугвы, што нішчылі адыходзячых лугамі літвінаў, і накіраваў іх абціскаць левае крыло Вітаўта. Сямён Мсціслаўскі, зразумеўшы пагрозу акружэння, кінуў супраць крыжакоў смаленскую, мсціслаўскую, віцебскую харугвы і менскую Юрыя Міхайлавіча. На ўсім полі бітвы ад Таненберга да Людвікова не было больш лютай сечы, чым тая, што завязалася тут; нідзе не біліся з такой жорсткасцю, нідзе не гінула столькі ваяроў і прускіх рыцараў. Немцы, літоўцы, русіны сутыкаліся, як віхуры, людзей сплятала, закружвала і раскідвала ўжо нябожчыкамі. Князь Сямён сме рчам насіўся сярод к р ы ж а к о ў , і я к с м е р ч у ж ы т н ы м п о л і пукамі кладзе каласы, так і меч князя клаў немцаў. Другая смаленская харугва і палова першай харугвы Васіля Барэйкавіча палі ў гэтай сечы. Але і нямецкія кліны выдыхнуліся, разбіліся на асколкі, як разбіваецца аб кавадлу трэ-снуты молат.

Самаахварнасць палкоў Сямёна Мсціслаўскага выратавала ад бакавога ўдару правае крыло палякаў, якім у гэты час таксама было нялёгка. Крыжакі моцна цяснілі кракаўскую харугву, збілі каралеўскі сцяг з белым арлом і, палічыўшы гэта за знак блізкага знішчэння ворага, заспявалі пераможны гімн: «Хрыстос уваскрэсе! Узрадуемся, браты, аб Богу, што зламаў рог язычнікам!»

Вялікі князь увесь бой знаходзіўся сярод палкоў. Ужо даўно мінуў апоўдзень, ужо зямля, насычаная крывёй, пачала зыбацца пад нагамі, ужо ад бясконцай працы сякерамі і мячамі абсыхаў на ваярах дзесяты пот, ужо многія, стаміўшыся трымаць зброю адной рукой, кідалі шчыты і секліся двуручна,— Вітаўт стомленасці не адчуваў. Толькі голас надарваўся, але хрыплыя воклічы князя дзейнічалі на харугвы падобна сігналу трубы. Вакол яго грывела сеча — крыкі, стогны, хрыпы, маленне, віск, лямант — і смерць, смерць кідалася, пазначала свае ахвяры, нацэльвала дзіды, стрэлы, мячы, тапары на тых, каго жадала ўзяць сёння да сябе.

Час ішоў, самае страшнае было перажыта, напор крыжакоў слабеў, сіла іх спустошвалася, хоць і каштавала гэта вялікіх ахвяр. Вітаўт накіраваў на дапамогу знясіленай харугве Кракаўскай зямлі тры — сандамірскую, вялюньскую і ўкраінскую харугвы Галіцкай зямлі. Паслаў ганцоў да Джэлаладзіна, каб вёў сваіх татараў; накіраваў людзей да Багардзіна; выправіў пасланцоў у абоз да Чупурны і Манівіда, каб вярнулі палкі ў бітву: далучыў да спалавіненых смаленцаў тры падольскія і львоўскую харугвы. Паслаў за Сямёнам Мсціслаўскім і Гаштольдам. Тыя прымчалі, абодва ў памятых мячамі даспехах. «Валенрода ў кацёл! — мовіў Вітаўт.— Канчайце! Хутка татары

наскочаць са спіны!» Потым з дзесяткам рассыльных узляцеў на ўзгорак, залюбаваўся распачатым акружэннем крыжакоў. Убачыў спешны ўпэўнены рух харугваў Сямёна Альгердавіча і радасна ўсміхнуўся: калі вялікі магістр і выведзе свае прыхаваныя палкі — не зменіць свой лёс. Калі ўдарыць у бок палякам, дык Гаштольд, Сямён, Манівід пасякуць Валенрода і прыдуць з дапамогай; калі скіруе ўдар у тыл Мсціслаўскага, дык палякі знішчаць Ліхтэнштэйна і паспрыяюць князю Сямёну. І татары ўжо ляцяць.

Ульрык фон Юнгінген, аглядаючы поле бітвы, адзначыў на Ягайлавай і Вітаўтавай паловах прыкметную перавагу палякаў і літвінаў. Было зразумела: кароль і вялікі князь кінулі ў бой усе свае палкі, усе рэзервы. А такога моманту ён толькі і чакаў. Няхай радуецца, назіраючы вялікія страты ў ордэнскіх шэрагах. Вось стаяць яшчэ не кранутыя боем шаснаццаць лепшых харугваў. Праз некалькі хвілін яны абрушацца на палякаў і літву, скрышаць, раздавяць, разгоняць па лясах і балотах. «Дзеля славы боскай! — крыкнуў магістр.— Наперад!» — і сам павёў харугвы браць прадвызначаную перамогу. Перастройваючыся ў баявы парадак, немцы цяжкай рыссю рушылі на польскія шэрагі.

Але чуццё здрадзіла фон Юнгінгену, прытупілася, спазнялася; яшчэ не ўступіўшы сваімі свежымі харугвамі ў бой, але ўжо разгарнуўшы іх, страціўшы над імі сілу хуткай каманды, ён усвядоміў, што павёў іх памылкова, што трэба было зайсці ў тыл, а тут яго затрымаюць, прымусяць да сечы, і ён без усялякага поспеху змарнуе каштоўны зараз час. І сапраўды, насустрач ягоным клінам рынулася харугва палацавых чыноў, і лес, які здаваўся пустым, раптам нарадзіў некалькі польскіх харугваў. У завяршэнне непрыемнасці вялікі магістр убачыў удале чыні шэрую імкліваю калону і зразумеў — татары, зараз учэпяцца ў спіну. Падумалася са здрадніцкай слабасцю ў грудзях, што лепш не ўступаць у бой, застацца на пагорках, але магістр змяў гэтую ганебную думку. Не, наперад, да братоў, якія гінучь за вялікую справу Нямецкага ордэна. І, узняўшы меч, з заклікам «З намі бог!» магістр разам з рыцарамі ўрэзаўся ў шэрагі палякаў. А ў спіну ягоным шаснаццаці харугвам ударыла паўкола татараў хана Багардзіна, і пачалі падыходзіць буйныя і дробныя атрады

русінаў і літвы. У гэты ж час палкі Сямёна Альгердавіча

і Гаштольда і татары Джэлаладзіна абгіналі парадчэлае крыло Валенрода. Вялікі маршал хутка адправіў пасланцоў за харугвамі, што адбівалі абоз, і стомленыя боем з вазакамі, губляючы здабычу, рыцары прыспешылі на выратаванне сваіх. Шалёна кідаліся яны ў бітву, але ўжо нічога не маглі змяніць. З лесу, услед ім прыйшлі спарадкаваныя Манівідам харугвы віленцаў, жмудзі, валынцаў, і шчыльна, як частаколам, закрылі ўсе слабыя месцы атачэння. На Грунвальдскіх пагорках крыжакоў заганялі ў два вялізныя «катлы», сценкі якіх таўсцелі, абрасталі татарамі, польскай, літвінскай пяхотай, коннымі атрадамі і сталі непрабіўнымі. Войска Ордэна танула ў гэтых «катлах», і ўжо ніякая сіла не здолела б яго выратаваць.

У які бок ні кідаў Фрыдрых фон Валенрод свае харугвы, каб прарваць кола

акружэння, усюды немцаў адбівалі мячы і сякеры літвы і русінаў, арканы і шаблі татараў. Пятля зацягвалася, як сілок. Адна спадзея супакойвала вялікага маршала: ён быў упэўнены, што брат Ульрык дашле запасныя харугвы, і яны з тыла разломяць кола агідных язычнікаў, раскідаюць схізматыкаў і літву. Нецярпліва чакаючы падыходу харугваў, маршал пазіраў на схіл узгорка, дзе мусілі ўзнікнуць стальных калоны, але ніводзін нямецкі вершнік не з'яўляўся на пагорку. Час мінаў, і з кожным імгненнем зменшвалася колькасць рыцараў Валенрода. Коні паслізгваліся ў крыві, спатыкаліся аб нябожчыкаў і параненых; рыцары зыходзілі крывёй, адзін за другім клаліся на зямлю. Немцаў сціскалі, зганялі ў гурт і секлі. Ад усіх ордэнскіх зямель, якімі яны прагнулі валодаць, застаўся ім у гэты час насычаны крывёй пяточок, дзе нястомна працавала смерць.

Знікалі ордэнскія харугвы і ў другім катле. Ульрыку фон Юнгінгену розум вопытнага палкаводца падказваў, што бітва прайграная, але сэрца адмаўлялася прыняць гэта, пагадзіцца, падпарадкаваць сябе жаху відавочнай пагібелі Ордэна. Такое здавалася немагчымым, падобнага паражэння крыжакоў не было ніколі, ні пяцьдзесят, ні сто гадоў таму, Ніхто не мог іх адолець, не меў сілы, не асмельваўся. Заўжды, стагоддзямі верх браў Ордэн. Перамога лічылася прызваннем, абавязкам тэўтонцаў — так прадвызначыў Бог, але тут на пагорках рабілася адваротнае. Вакол яго стаялі адборныя рыцары, яны адчайна змагаліся, мусіць, ніколі раней так не біліся, як у гэтыя гадзіны, але падалі, гінулі, не маючы сіл вырвацца з «катла». Мільгацелі мячы, узвіваліся арканы, грукалі молаты — вынішчалася тэўтонскае рыцарства. І каля самога вялікага магістра ўзнікалі палякі, русіны, літва, татары; і ён стараўся крышыць іх, укладаючы ва ўдары ўве сь пакутлівы сорам за ганьбу паражэння, усё крыўду на самога сябе, так проста загнанага ў пастку, у крываваю твань. Нечакана Юнгінген убачыў перад сабой смуглы твар пад пазалочаным шлемам, раскосыя вочы глядзелі на яго з халоднай цікаўнасцю ката, які вырашае, як лепш нанесці ўдар. І гэты прысудны позірк апаліў магістра. Ён ускінуў насустрэч баявому тапару хана Багарадзіна свой меч, але здрыганулася сэрца, не паслухалася рука, і Юнгінген спазніўся — бліскучая стальная пласціна хутка наблізілася да вачэй і аказалася пякельна халоднай; ён адчуў ледзяное датыкненне; усё, што трымала памяць з дзяцінства, пачало разбурацца, драбніцца і знікаць.

Ордэнскія рыцары і наёмнікі, якім пашчасціла вырвацца з «катлоў», імчалі ў свае табары, што стаялі каля вёскі Грунвальд. Тут некалькі тысяч кнехтаў і крыжакі зрабілі з павозак загароджу і намагаліся абараніцца, але вал за валам, як патоп, абрушваліся на іх польская конніца, абознікі, татары, бе ларусы, літоўцы і крышылі, выломвалі, тапілі ў крыві. Сіла гэтага націску падвойвалася жаданнем узяць абоз, узнагародзіць сябе; злы адчай немцаў толькі пабольшваў напор, паскараў удары мячоў, сякер, цапоў. Стрымаць такую лавіну мог толькі цуд, але Бог заставаўся глухім да малітваў рыцарства, і каток смерці каціўся па натоўпу крыжакоў, трушчыў іх, уціскаў у зямлю, не адрозніваючы храбрага ад баязліўца, знатнага рыцара ад звычайнага кнехта. Крыжакі і пруская пяхота рассыпаліся і пабеглі. Дарэмна рыцары скідвалі латы, вызвалялі коней ад

цяжкай брані, дарэмна кнехты шукалі ямы, лезлі ў дрыгву — пагоня спатыкала, стрэлы гваздалі іх у кустах, норах, у твані, збівалі на аблашчаную сонцам зямлю; аб адным прасілі Бога немцы — каб хутчэй садзілася сонца і начная цемра схавала іх ад вачэй і зброі пераможцаў. Але марудна цягнуліся прыцемкі, і пакуль згасла вячэрняе святло, на дарогах, палях, у лесе доўжылася вынішчэнне рыцарскага войска.

Стомленыя кравапраліццем ваяры ўжо не секлі тых, хто здаваўся, і тых, за каго спадзяваліся атрымаць выкуп. Палонных рыцараў сотнямі зганялі да польскай і беларуска-літоўскай стаянак.

Баявая таўкатня суцішылася, сцягваліся харугвы, збіраліся разам землякі лічыць, хто жывы, каго няма, ішлі на поле бою гтукаць родных, сяброў, таварышаў, спадзеючыся знайсці іх параненымі. Сонца заходзіла, чорныя хмары закрылі яго ране й, чым яно схавалася за небакраем. Глухі змрок спыніў пошукі да світанку. Раптам лінуў халодны моцны дождж, абмываючы палі, паветра. Згаладалыя, знясіленыя за дзень ваяры сышліся ў табары, валіліся на падводы, на зямлю, засыналі мёртвым сном, не адчуваючы дажджу і холаду. Усю ноч вярталіся палкі, якія хадзілі ў пагоню. Раніцай харугвы пастроіліся, палічыліся і забедавалі — кожнага трэцяга, а тое і другога не было цяпер у шэрагах. Стала вядома, што ў бітве загінулі і вялікі магістр, і вялікі маршал, і вялікі комтур, і вялікі адзежнічы граф Альбрэхт Эбергардт, і скарбнік Тамаш фон Мергейм, і дзесяткі комтураў, войтаў, амаль усе ордэнскія браты, і тысячы прускіх рыцараў, гасцей, наёмнікаў.

Ягайла, Вітаўт і каралеўская рада вырашалі, што рабіць далей: ці зараз жа ісці браць ордэнскую сталіцу Мальбарк, ці, адпаведна старажытнаму рыцарскаму звычаю, стаяць тры дні ля Грунвальда, паказваючы, што войска не баіцца сустрэць тут новага ворага. Вітаўт настойваў неадкладна паслаць найменш стомленыя харугвы да ордэнскай сталіцы і, карыстаючыся адсутнасцю ў ёй абаронцаў, захапіць. Прапанаваў выправіць туды татараў Джэлаладзіна, якія ставежавы паход здзейсніць хутчэй за іншых. Але пасылцы татарскай конніцы Ягайла запырэху: накіроўваць на Мальбарк язычнікаў хрысціянскаму каралю не да твару. І заставацца тут тры дні не мае сэнсу — зразумела, ніхто сюды не прыйдзе, бо няма каму. Таму, пахаваўшы палеглых, адправілі на радзіму параненых, крыху адпачылі і накіраваліся на Мальбарк. Рухаліся вельмі марудна — сто верст ішлі тыдзень, і гэтая павольнасць падкасіла незвычайную ўдачу бітвы. Пасля такой перамогі, гібелі амаль усяго ордэнскага войска, капітула Ордэна саюзнікі маглі лёгка падпарадкаваць сабе ўсю Прусію, трэба было толькі ўзяць сталіцу, але прама-руджванне Ягайлы дазволіла крыжакам наладзіць абарону Мальборка, вымусіць войскі Ягайлы і Вітаўта да працяглай і бяссплённай асады. Такім чынам Ордэн выйграў час, сабраў некаторыя сілы, арганізаваў супраць Польшчы і Вялікага княства кааліцыю імперскіх немцаў, венгерскага і чэшскага каралёў. Паўтара месяца аблогі нічога не далі, і 8 верасня войскі Вітаўта першымі зняліся і пайшлі на радзіму. Хутка спынілі асаду і палякі, а ў кастрычніку вайна разгарэлася зноў.

Аднак Ордэн хоць і захаваўся, але моцна саслабеў, і ўжо не меўся весці

агрэсіўную палітыку супраць суседзяў з ранейшай настойлівасцю і моцай. Магут-насць яго падарвалася на Грунвальдскіх пагорках у бітве з аб'яднанымі сіламі палякаў, беларусаў, літоўцаў, украінцаў, татараў, малдаван, чэхаў.

Ме навіта важкі ўклад бе ларусаў і літоўцаў у перамогу над крыжакамі вярнуў Вялікаму княству Жмудзь, Судавы; палякі мусілі вярнуць яму Падолле, што, трэба адзначыць, наўрад ці адбылося б, калі б палкі Вітаўта былі зганьбаваныя поўным разгромам і ўцёкамі, як пра тое з нейкіх сваіх крыўд на вялікага князя Казіміра напісаў Ян Длугаш. Усімі прызнаны паспяховы ўдзел Вялікага княства ў разгроме Ордэна даў Вітаўту магчымасць у 1413 годзе выпрацаваць у Гарадзе новыя ўмовы уніі (паміж Польшчай і Вялікім княствам Літоўскім), якія забяспе чылі поўную самастойнасць княства як гаспадарства і самастойнасць ягонай палітыкі.

Грунвальдская перамога пасадзейнічала разрыву ганебнай уніі 1401 года, так званай Віленскай, навязанай Вітаўту Польшчай пасля разгрому войскаў Вялікага княства татарамі на рацэ Ворскле. (Па Віленскай уніі вялікакняжацкая ўлада давалася Вітаўту пажыццёва, а пасля ягонай смерці ўсё Вялікае княства Літоўскае адыходзіла да Польшчы і пераставала існаваць як дзяржава; адносна незалежнасць абяцалася толькі землям, выдзеленым у асабістае валоданне жонцы Вітаўта княгіні Ганне і брату Жыгімонту Кейстутавічу.)

Незалежнасць Вітаўта ад Польшчы, зноў атрыманая ім пасля Грунвальда, дала магчымасць зрабіць спробу поўнага адасаблення Вялікага княства. Гэта выявілася ў дзеяннях па ажыццяўленню уніі цэркваў: Вітаўту было ве лямі некарысна мець у гаспадарстве дзве супрацьлеглыя веры — праваслаўную і каталіцкую, паколькі апошняя з'яўлялася правадніком польскага ўплыву, а першая дазваляла незадаволенаму баярству азірацца на Маскоўскую Русь. У лістападзе 1415 года Вітаўт сабраў у Наваградку Сінод праваслаўнага свяшчэнства, які адхіліў ад мітрапаліцтва супярэчніка уніі цэркваў Фоція і прызначыў мітрапалітам на землях Вялікага княства Грыгорыя Цамвлака. Апошні разам з групай святароў накіраваўся для афармлення уніі на Канстанцкі сабор 1418 года.

Значэнне Вялікага княства Літоўскага, узрослае пасля Грунвальдскай перамогі, адлюстравалася і ў тым, што пад час гусіцкіх войнаў чэхі прапанавалі Вітаўту карону, і ён прыняў яе; яго ж намеснікам у Чэхіі выступаў Жыгімонт-Карыбут, які ўз-начальваў у Грунвальдскай бітве адну з харугваў беларуска-літоўскага войска. Аднак не трэба памыляцца адносна шчырай прыязнасці Вітаўта да гусітаў; яго дапамога ім пяцітысячным войскам, складзеным з праваслаўнага насельніцтва Вялікага княства, была палітычным ходам у той гульні, што вялі тады моцныя еўрапейскія дзяржавы. Але каб прыняць у ёй удзел, самому трэба мець сілу і аўтарытэт.

Перамога пад Грунвальдам каталізавала рост самасвядомасці ў шырокіх колах шляхты Вялікага княства; прывілеі для каталікоў, занатаваныя ў Гарадзельскай уніі, узнялі да актыўнай барацьбы за свае правы і беларускую шляхту, якая аддала шмат жыццяў для ўтаймавання Ордэна. Пад канец веку

Вітаўта, калі ён вырашыў вяпчацца каралеўскай каронай, пачаўся яўны разрыў уніі Вялікага княства з Польшчай. Каранацыя Вітаўта паставіла б Вялікае княства ў шэраг незалежных еўрапейскіх дзяржаў. Ягайла быў вымушаны ўступіць дамаганням імператара Зыгмунта і даў згоду на каранацыю, але хутка пад уціскам каронных паноў перадумаў згаджацца, растлумачыўшы свой крок бояззю, што пасля смерці Вітаўта беларусы і літоўцы могуць абраць сабе гаспадара без уліку інтарэсаў Польшчы, а гэта можа стаць прычынай дзяржаўнага разладу. Вітаўт вырашыў каранавацца супраць жадання Ягайлы і польскіх радных паноў. На вызначаны дзень у Луцк, дзе мелася адбыцца тая ўрачыстая цырымонія, сабраліся запрошаныя і незапрошаныя госці. Вось як пра гэта апавядае «Летапісец Вялікіх князёў Літоўскіх».

«И будучы у Великим Луцку и хотел был на себе коруну взложить, но неприятели его поляки того ему не допустили коруны узложить. В тот час Витовт призвал к себе короля Польского Яке ла, и цэсара Р ы м с к а г а и в е л и к о г о к н я з я В а с и л ь я Московского, зятя своего, и короля Угерского с королевою, князь великии Т в е р с к и и Б о р и с А л е к с а н д р о в и ч б ы л , и мистр Прускии и Инфлянтскии. А от и н ш ы х з е м л ь п о с л ы в е л и к и е б ы л и : о т Ивана Царнгородского послы приходили, от великого князя Рэзанского послы приходили, а Одоевские князи сами были, от Великого Новагорода и от Пскова послы приходили, и от ордынских цареи и Волохов от воеводы послы приходили. И мешкали вси тые гости у великого князя Витовта сем недель, а оброку им выходило на стравы на кождын день по пяти сот бочок меду, по пяти сот яловиц, по пяти сот баранов, по пяти сот вепров, по сту зубров, а по сту лосен, а иных речеи и чысла не было».

Аднак жаданай кароны Вітаўт не атрымаў, бо палякі закрылі межы з Вялікім княствам і не прапусцілі паслоў, якія везлі Вітаўту асвячоную ў Рыме карону і прывілей з правамі на каралеўскі тытул. Хроніка Быхаўца паведамляе наступнае: «И ляхове, не жицечы короны Литве, и корону в них (у паслоў.— К. Т.) эту отняли и рассекли ее на половины и приложили ко короне бискупа королевского, которая и теперь при замку Краковском у костеле святого Станислава е сть». Састарэлы Вітаўт — яму было восемдзесят гадоў — гэтай няўдачай засмуціўся і не перанёс яе.

Пасля смерці Вітаўта ўзяць вялікакняжацкі трон на Літве і Беларусі жадаў Ягайла, але баярства і князі абралі вялікім князем ягонага брата — Свідрыгайлу, які, хоць і быў каталіком, карыстаўся павагай сярод праваслаўнага насельніцтва Вялікага княства. Стаўшы вялікім князем, Свідрыгайла неадкладна пачаў разбураць Гарадзе льскую унію, асабліва тыя яе артыкулы, якія перашкаджалі праваслаўным займаць дзяржаўныя пасады, увахоўдзіць у раду і карыстацца прывілеямі, што мелі каталікі. Апроч таго, ён адмовіўся аддаць палякам заходнепадольскія землі, якія адышлі пасля Грунвальдскай бітвы ў пажыццё вае валоданне Вітаўту. Пасля смерці апошняга палякі выгналі намеснікаў з падольскіх замкаў і занялі іх. Свідрыгайла — чалавек крутога нораву — у адказ затрымаў свайго брата, польскага караля Уладзіслава-Ягайлу, у Віленскім замку, абвясціўшы яму, што выпусціць на волю

толькі пасля таго, як польскія гарнізоны пакінуць Падолле. Ягайла мусіў даслаць на Падолле такі загад.

Самастойная палітыка Свідрыгайлы прывяла да таго, што Польшча арганізава- ла не задаволеных ім літоўскіх паноў і князёў і тыя прапанавалі паставіць вялікім князем брата Вітаўта Жыгімонта Кейстутавіча. Пад канец жніўня 1432 года Жыгімонт напаў на Свідрыгайлу ў Ашмянах і ледзь не паланіў; Свідрыгайла ўцёк у Полацк, а пераможца адразу ж быў каранаваны. Так у Вялікім княстве сталіся два вялікія князі: у каталікоў — Жыгімонт Кейстутавіч, у праваслаўных — Свідрыгай- ла. Імкнучыся здабыць сабе болей прыхільнікаў, Жыгімонт Кейстутавіч выдаў прывілеі, якія ўроўнівалі ў правах права- слаўнае баярства Чорнай Русі з каталіцкім. Белую Русь — Віцебскую, Полацкую, Смаленскую, Магілёўскую землі, і Кіеўскую Русь, якія стаялі за Свідрыгайлу, прывілеі абмінулі.

Пачалася хатняя вайна — запалалі Крэва, Трокі, Ліда, Заслаўе, Менск, Барысаў, Маладзечна. Ніводзін з саборнікаў не жадаў уступіць уладу; спрэчку іхнюю магла вырашыць толькі смяротная бітва, да яе ўсё і вяло.

Пасля смерці Ягайлы, у 1434 годзе, калі ў Польшчы было бескаралеўе, Свідрыгайла задумаў даволі рэальны ход, каб вярнуць сабе карону вялікага князя. Намер яго заключаўся ў тым, каб здзейсніць наме чаную Вітаўтам унію цэркваў. Як выканаўца гэтай справы Свідрыгайла мог разлічваць на падтрымку рымскага папы, а як вораг Гарадзе льскай уніі — на дапамогу з боку імператара Зыгмунта і Тэўтонскага ордэна. Але для абвяшчэння царкоўнай уніі патрабавалася згода мітрапаліта Літоўскай Русі Ге расіма, былога смаленскага ўладыкі. Свідрыгайла пачаў дамаўляцца з ім і адначасна разаслаў на заходнія двары лісты аб маючым быць аб'яднанні цэркваў у Вялікім княстве Літоўскім. Імпе ратар Зыгмунт Люксембургскі адразу ж паабяцаў каранаваньне яго каралеўскай каронай. Ордэн адправіў заступніцкае пісьмо ў Рым. Адтуль неадкладна прыйшлі лісты Жыгімонту Кейстутавічу, каб выпусціць з турэмнай каморы жонку Свідрыгайлы — цвярскую князёўну Соф'ю, і камянецкаму біскупу, каб замірыць двух вялікіх князёў. Але польскія радныя паны, зразумела, не маглі пагадзіцца на каранацыю Свідры- гайлы, бо гэта азначала адлучэнне Вялікага княства Літоўскага ад Польшчы, а Жыгімонт Кейстутавіч не жа- даў пускаць саборніка ў Вільню. У беларускіх гарадах, дзе Свідрыгайла лічыўся абаронцам праваслаўя, прымаць карону з рук імператара-каталіка, да таго ж немца, і абвясціць унію было немагчыма. Адчуваю- чы, што намаганні аб саюзе з каталіцкай царквой пазбавяць яго даверу сярод праваслаўных святароў, Герасім, вядома, адмовіўся дапамагаць Свідрыгайлу. Заду- ма князя парушылася, і ён у помслівым гневе загадаў непаслухмянага мітрапаліта спаліць. Спалілі Герасіма ў Віцебску.

Гэтая варварская акцыя стала для Свідрыгайлы фатальнай. Спаленне мітрапаліта адбылося напярэдадні рашучай бітвы, якая здарылася першага верасня 1435 года на рацэ Святой (прыток Віліі). Жыгімонту Кейстутавічу палякі прыслалі ў дапамогу восем тысяч ваяроў. Войска Свідрыгайлы складалася з пяці праваслаўных харугваў — полацкай, віцеб- скай, смаленскай,

мсціслаўскай, кіеўскай, чэшскіх атрадаў Жыгімонта-Карыбута, не калькіх лівонскіх і аднаго шведскага палкоў. Пакутніцкая смерць Герасіма выклікала ў праваслаўных ваяроў недавер да Свідрыгайлы, і гэта адбілася на іх баявым настроі. Бітву выйграў Жыгімонт Кейстутавіч і стаў поўнаўладным вялікім князем. Свідрыгайла ўцёк на Валынь, дзе пражыў да глыбокай старасці.

Жыгімонт Кейстутавіч у сваёй знешняй і ўнутранай палітыцы падпарадкаваўся польскаму ўплыву, а супраць незадаволеных гэтым паноў і шляхты развязаў жорсткі тэрор. Ме ркаванне апошніх аб Жыгімонце ў Хроніцы Быхаўца занатавана так: «...он же окаянник великий Жигимонт не насытился злости своей и мыслил в сердцу своем по дьявола научению, кабо бы весь род шляхетский погубити и кровь их розлити, а поднести род хлопский, псю кровь». Не трэба памыляцца, думаючы, што Жыгімонт Кейстутавіч і сапраўды меў на ўвазе клопаты «хлопскага роду».

Князі і паны вырашылі звергнуць свайго душыцеля з трону. Адзіным сродкам для гэтага мелася стаць забойства. Выканаць яго ўзяўся князь Аляксандр Чартарыйскі. У Трокі, дзе замкнёна, з вялікай засцярогай жыў Жыгімонт, накіравалі абоз у трыста падвод з сенам: на кожнай хаваліся пяць ваяроў. Князь Аляксандр і блізкі да яго кіеўскі шляхціч Скабейка знайшлі Жыгімонта ў замкавай капліцы. Князь слухаў мшу (абедню), дзверы былі зачынены. На стук ён мог не адчыніць. У гэтае імгненне Чартарыйскі ўбачыў, што па двары ходзіць любімы Жыгімонтаў мядзведзь, і задрапаў паўзногцямі па дзвярах. Жыгімонт падмануўся і загадаў адчыніць. Чартарыйскі і Скабейка ўвайшлі ў малельню, і апошні, схапіўшы каля печы качаргу, нанёс Жыгімонту смяротны ўдар. Па іншай версіі, Чартарыйскі прыйшоў да капліцы адзін. Жыгімонту паверылася, што скрабецца ўлюбёнец, ён падняўся з каленяў, і калі адчыніў дзверы, князь Аляксандр усадзіў яму ў грудзі нож.

Гэта здарылася ў 1440 годзе і стварыла вельмі складаную сітуацыю: жаданні літоўскай, беларускай, украінскай шляхты моцна розніліся — адны хацелі мець вялікім князем пляменніка Вітаўта Міхаіла Жыгімонтавіча, другія стаялі за запрашэнне на вялікакняжацкі пасад сына Ягайлы Уладзіслава, трэція жадалі, каб на трон зноў сеў Свідрыгайла. Скончылася ўсё тым, што вялікім князем абралі малодшага сына Ягайлы ад шлюбу з беларускай князём Ян С о ф ' я й Г а л ь ш а н с к а й — трынаццацігадовага Казіміра.

Цяжка гадаць, як склаўся б у далейшым гістарычны лёс Вялікага княства і Польшчы, якімі кіравалі браты, але ў 1444 годзе польскі кароль Уладзіслаў — старэйшы брат Казіміра — загінуў пад Варнай у бітве з туркамі, і Казімір па просьбе радных паноў заняў польскі трон. Так Вялікае княства і Польшча зноў з'ядналіся пад уладай аднаго гаспадара, што ў Польшчы быў каралём, а ў Вялікім княстве Літоўскім — вялікім князем. Казіміру жыццё наканавала завяршыць канчатковае разбурэнне Ордэна, так удала распачатае пад Грунвальдам.